

بُلْغَارْ جَرَابَه لَرِي

هم

بُرُونغِي بُلْغَار لَرِي

تورنهره للى نام انگليزنگ تعريف و توصيفى بويىنچه يازلمش
اثرنگ روسچه سندن ترجمه ايتلدى.

مترجمى : نجيب خلفين.

ناشرى :

صبح كِتَابْ خَانَه سِي

Казань.

Типо-литографія Императорскаго Университета.
1908.

مقدمه

بو رساله نىڭ اصلى يىدى يىل قزانده طوروب كىتكان ئەدوآرت
تورنەرەللى نام بىر انگلىز اثرىدىن آلمىشدر. تورنەرەللى ۱۸۱۳ نىچى
يىلده لوندونده توغىمىش، تحصيلى هم وطنىده اولمىش. سوڭره روسىه گە
كىلوب ۱۸۳۶ نىچى يىلده پىطر بورغ دار الفونونىده انگلىزچە ولانىچە
تلر معلمكىنە امتحان بىرمىش. ۱۸۳۷ نىچى يىلده قزان نىڭ دار الفونونىنە
وبرنىچى غىمنازىه سىنە انگلىز لسانى معلمى اولارق تەيىن ايتلمىش.
۱۸۴۴ نىچى يىلده ۱۳ نىچى سنتابردە اوز اختىيارى ايله بو خدمتىنى
طاشلامىش. آندىن سوڭ پىطر بورغ بجزىه مکتىبنده انگلىز لسانى معلمى
بولوب طورمىش دە بر آز عمر اوتكاچ كوزدىن يوغالامىش. تورنەرەللى
اوزىدىن سوڭ يىخشى غنە قىمتلى اثرلر قالدرمىشدر.

I

الوغ شھر

قزان ولايتىندە وولغانىڭ صول طرفىدە وآنىڭ حاضرگى آغومىندىن
آلتى ميل قدر چىتدەرەك، قايجان دە بر وقتدە، الوغ وقوتلى بر حكومتنىڭ
پايتختى اولان شھر خرابەسى بار. تقدىرنىڭ عقللىر ايريشماسداى
حكىمى بويىچە مذكور حكومت اوزى ير يوزىدىن كوتارىلمش واوزىنىڭ
بر وقت دىيادە ياشاغانىنە شھادت بيروب طرورچى بعض علامتلىر
وطاش اثرلىر قالدرمىشدر. بو اثرلىر خرابە ميدانىدە كوتارىلۇپ،
اوزلىرىنىڭ ترقىلىرى وقتىدە كىلەچكىدە بىك تىز باشلىرىنە كىلو احتمالى
بولغان ھلاكتىنى واوزلىرىنىڭ دە شوندى خرابەلىر ھالىنە كىلولىرى بىك تىز
بولە طورغان اش ايكانىنى، اويلاپ دە قاراماينچە بىك طنجىغىنە ياشاوپى
قوملىر ايچون، گويا بر عبرت درسى بيروب طورمقەدرلىر.

بىزنىڭ سويلاپ كىلىدىكىمىز خرابە «بلغارلىر» دىگان مشهور بر ملتىنىڭ
پايتختى «بلغار» نام شھر اولوب اوزىنىڭ پارلاق وقتىدە پالمىرا،
قارطاجە، تىر^(۱) وباشقە برونغى مشهور شھەرلىر درجەسىدە قوتلى ايدى. بۇدە
اوزلىرىدىن صوڭ ازدە قالدورماغان مذكور شھەرلىر كىبى اوڭ ھلاكتلىرگە
دوچار بولدى.

---

(۱) روسچە اسملىرى: Тиръ, Карфагенъ, Пальмира (پالمىرا) ۲۷۲ تارىخىدە روما ايمپىراتورى طرفىدىن خراب ايتىلمش -

قايچان تاشلاغانلىرى وقايچان شەرلر ومسكنلر بناسينه كرىشكانلىرى
آچىق بلونمى، بارى پايختلرىنىڭ ياخشىغنه ايسكى (برونغى)، بر شهر
بولغانى بىزگه معلوم. سىزىچى عصرنىڭ آزاغنده بولغان محمد عمرنىڭ دىدىكىنه
قاراغانده شهر بلغار اول وقتده اوق پارلاق بر شهر بولغان ايمش. اما
آنڭ بنا قىلوچىسى كم؟ سوالى بو زمانغه قدر جوابسىز قالمشدر. درست
بعض تاتار كتابلرى بلغار شهرىنى بنا قىلوچى سمرقندلى قاصر شاه دىسه لردە
يالغان حكايه لر وتارىخى يالغشلقلر ايله قاتشدرلغانغه كوره اول كتابلردن
درست بر نتيجه چغاروى قىون در.

شهر بلغار حقنده ايك اوڭلى اوشانورلق خبرلر، اونچى عصرده
بغداد خليفهسى طرفندن بلغارغه يبارلىگان ابن فضلان (۱) نڭ اثرندن
آلىنهدر. ابن فضلان بلغارلرنىڭ عادتلىرى واصول معيشتلىرى حقنده
بايتاق غنه اهميتلى ملاحظه لر قالدرمىش. بىز هم شونلرغه استناد ايتەچكمز.
اول وقتده شهر بلغار عمارت وكوركاملك جهتلرنده ابن فضلان وآنڭ
يولداشلىرىنى عجبگه قالددرلق درجده ترقى ايتكان بر شهر بولممشدر.
صوگراق عصرلرده ذكرىا بن محمد القزوينى (۲) دىدىكىنه بناء
«شهر بلغار بر جهتنن الوغ بر حكومتنىڭ پايختى بولغانغه ايكىچى جهتنن
تجارت ايچون كىلگان چىكسىز نهايتسىز كيمه لر وقايقلرنىڭ طوقتى طورغان
اورنى بولغانغه كىڭ شهرت قازانمشدر».

اونچى عصر مىررى ابن حوقل شهر بلغار حقنده: «بو غايت كىڭ
بر شهر دركه، يالغانچى بولماس ايچون مین آنڭ دولتىنى تعريف

(۱) احمد بن فضلان ۹۲۱ نچى يىلده عباسى خليفه المتقدر بالله

(۹۰۸ - ۹۳۲) طرفندن بلغارغه يبارامش ايدى. (اداره)

(۲) هيئت علماسندن قاضى ذكرىا بن محمد القزوينى ۱۲۸۳ نچى

يىلده وفات ايتدى. (اداره)

ایتمیه چکمن» دی. ابن حوقل نڭ بو سوزلری، شهر بلغارغه سیاحت قیلغان عرب سیاحلری نڭ بونده آنلر فرض قیلغاندن بر نیچه مرتبه آرتق دولت و گورکاملک طابقانلری نی کورساته در.

۱۳ نچی عصر محرری شهاب الدین ابو عبد الله یاقوت الحموی (۱۱۸۴ - ۱۲۲۹) شهر بلغارنی بو صورتلی تعریف ایته: «بو شهر ناراطدن بنا قیلنغان. قلعه‌لری استینه‌لری ایمن. بر وقت ترکلر (۱) طرفندن محاصره قیلنمش ایدی. استانبول برله بو شهر آراسی ایکی آیلق یول. بلغارار استانبول برله اوزاق بر محاربه قیلمشلر ایدی. شهر بلغارده کون دورت گنه ساعت دوام ایته، قالغان یکر می ساعت تون (۲). بو مملکتک بیک صالحونلق. بتون قش بو نیچه یر یوزی تیران قار برله قابلا نه. بو قبیله هود علیه السلام (۳) نڭ پیغمبرلکینه اوشانغان و شمالغه کیلوب اورناشقان قوم نسلندن، دیلر. یرده فیل تشینه اوخشاشلی، شونڭ کبک آق تشر طابولمشدر».

۱۳۲۴ - ۵ سنه لرنده تاتارستان آرقلی سیاحت ایتکان ایکنچی بر عرب محرری ابن بطوطه (۴) (بونڭ اثری ساموئیلی طرفندن ترجمه

(۱) ترک کلمه‌سی عربلرده بیک ضبطسزدر. آنلرده تاتارلر، چیرمشلر، موردوالر و باشقه قبیله لرگه ده ترک اطلاق ایتله ایدی.

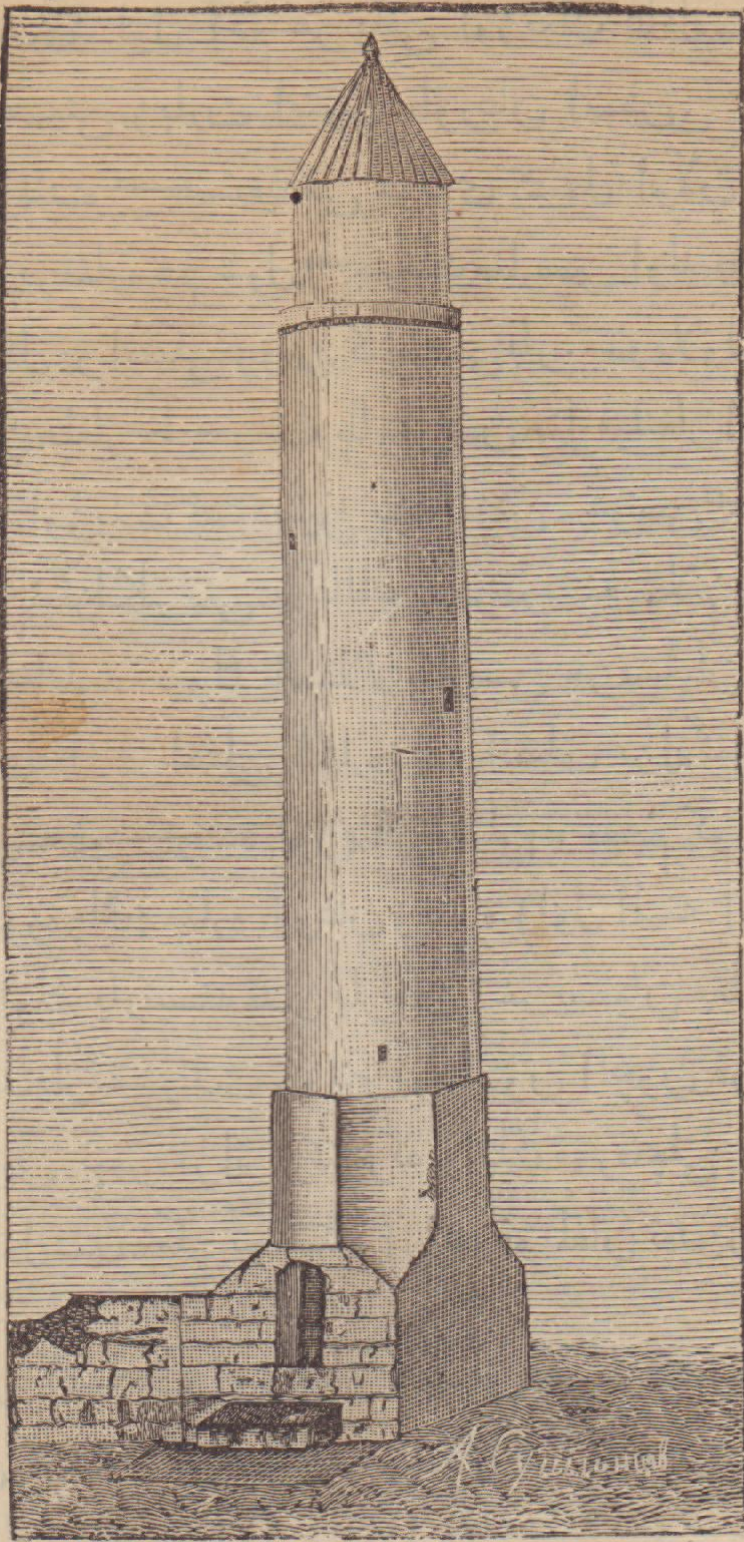
(۲) بو طوغریده ابن حوقل ده ده بار. اول ایته: «شهر بلغارده قش وقتنده کون شول قدر قسقه درکه، حتی دورت وقت نماز و نماز آرتنده غی عادات دینیله لری ادا قیلورغه کوچلک برله گنه یته در». بو سوزلرده مبالغه کوب توگل. زیرا بو مملکتک ایرته برله ساعت ۹ ده کون یاقتیسی بیک آز، کوندز ساعت اوچده شملر یاندرلغان بوله در.

(۳) هود پیغمبر حقنده قرآنک ۷ نچی و ۱۱ نچی سوره لرده ذکر قیلنه.

(۴) ابو عبد الله محمد بن بطوطه (۱۳۵۴ - ۱۳۷۷). مصر، سوریه، ایران، عربستان، آلتون اورد، خیوا، بخارا، قطای و باشقه مملکت لرده سیاحت ایتمشدر. ولادتی جزایرده. (اداره)

بلغار خرابه لری

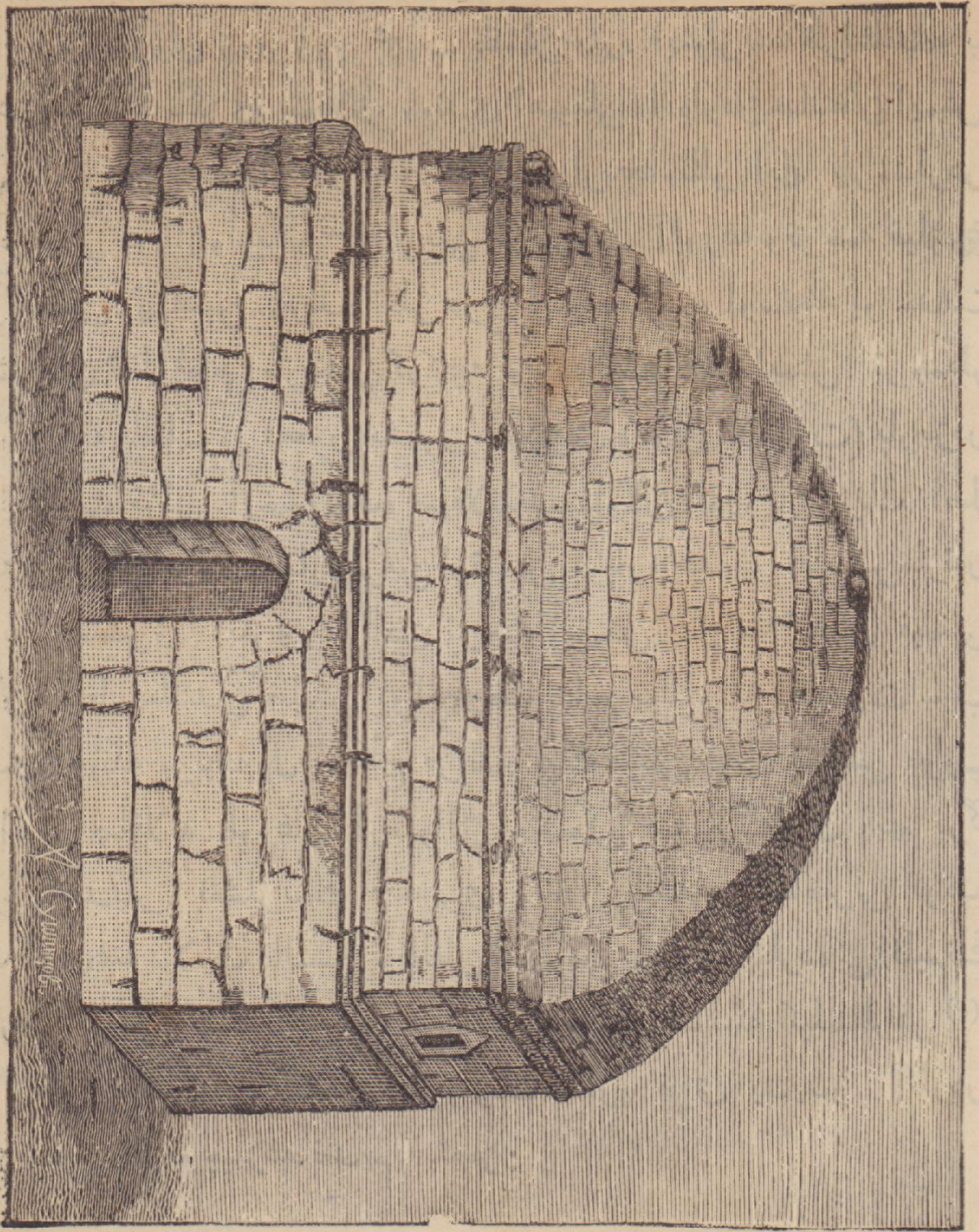

الوغ مناره یا که بیوک مناره

(پاللاس رسمی بوینچه)

بلغار خرابه لری

حاضرگی کلیسه یاننده بر بنا

(پالاس رسمی بو بنجه)

صاقلار ايچون بوندى يىنگل و آرزانلى اصولنى قبول ايتە بلماسلر و آرز
 نرسەنى قزغانوب كليسەنىڭ ھلاكتينە سبب بولورلر ديوب بىك قورقام.
 بو كليسەنىڭ جدارندە بلغارلر (وباشقا خلقلر) نىڭ قىرلىرىدىن آلانغان
 ھەر تورلى يازولى زور زور عىجىب طاشلر بار. ايتولرىنە قاراغاندە، بو
 عبادت خانەنىڭ نىگىزى بتونلاى شوندى اھمىتلى مادەلردن سالنغان ايمش.
 اول طاشلردەغى جملەلر عربچە، تاتارچە، ارمنچە نلر ايلە يازلمشلىرى.
 الوغ پىطر بو يازولرنىڭ نىسخەلىرىنى كوچروب آلورغە و ترجمە قىلورغە
 امر ايتمش. لەپەخىن اثرندە آنلر درج ايتولسەلردە، اوستينە بو خدمت
 تابشرلغان تاتار امامى طرفىدىن كركنچە ترجمە قىلنماغانلر ايمش. ترجمەلر
 خطا كوئىچە قالماسون ايچون مشهور مستشرق (يولى قلاپروت) پارىژدىن
 خط يازوب قزان آرخبىواسىندە صاقلانمىدە اولان اول يازولرنىڭ اصل
 نىسخەلىرىنى كوچروب يبارولرىن اوتىنمش. و پارىژغە يتو ايلە سن مارتەن
 نام بر مستشرق آنلرنى ياكادىن ترجمە ايتمش. تاريخ ايچون قىمىتلى
 اولان، بلغار ملتىدىن قالمش بو اثرلرنىڭ ضايىع بولماوينە قلاپروت سبب
 بولدى؛ چونكە بر نىچە يىل اوتكاج قزاندى بىك قوتلى اوت قزاسى بولوب
 بو اثرلر صاقلانە طورغان آرخبىوالر اچىندەگى ھەمە نرسەلىرى ايلە برگە
 يانوب بتدىلر. نقشلىرىنىڭ نىسخەلىرى آلانغان طاشلردىن حاضرگى كوندە
 بىك آزى غنە سلامت قالمش؛ و قالغان قىرلىسى دە بو ولايتلردەگى اقليمنىڭ
 ناچارلىغى سببلى بىك آغىرلىق برلەگنە اوقورلىق ھالىگە كىلمشلىرىدىن (۱).
 قىر طاشلىرىدىن آلانغان يازولرنىڭ سانى قىر يىدىر. آنلردىن
 بر نىچەسىنى اوقوچىلرغە تىقىم ايتەمز:

(۱) حاضرگى كوندە بلغار اثرلىرىنى قزاندى و بلغاردە آرخبىولوغىيا
 (آثار قديمە)، تاريخ ھم علم الانساب جمعيتلىرى موزە خانەلىرىدە و قزاندى
 شەر موزە خانەسىندە كورورگە مۇمكىندىر. (ادارە)

(۱) «بر الله غنه الوغ! بر الله غنه منگو. بارچه مخلوقات قايچان ده بر بته چك. بو طاش آستنده ياتوچينك اسمى ابو بكر - آسلان - حسن - محمد، باقليوت (۹) اوغلى در. الهى! آنك قبرينى رحمتك برلن طولتر؛ اورينى ايزگولر ايله برگه قيل؛ گناهلرين عفو قيل؛ اوجماح نصيب ايت». (۱)

(۲) «تقدير الله نك در. اول غنه منگو ترك! هر حيات اياسى قايچانده بر بته چك. كرم اياسى، سويوكلى مز سفر على خواجه بن على خواجه بن مراد شاه خواجه بن ابو بكر خواجه ظلم يلنده (۲) ۱۳ نچى جمادده بو حياتغه وداع ايلدى».

(۳) «بر الله غنه الوغ! بر الله غنه ترك. بو قبر بنت رضانك در. كوركام، عقللى، تقوا بر اميره اولوب اصلى شىاخه ولايتندن ايدى. الهى! آنى منگو راحتده قيل؛ گناهلرين يارلقا وقيامت كوندده يوزينى نورلى ايت. ۷۱۶ (۱۳۱۶) نچى يلده وفات ايتدى».

(۴) «الله ازليدر. بو قبرنك اياسى عبد الله بن احمد! اجل، شوندى بر صاوتدر كه هر بر مخلوقات آندن اچارگه مجبوردر. قبر، جمله بنى بشر اوته چك بر ايشكدر».

(۵) «الله ازليدر! البته كوره چكيمز قيامت آدى آقتق حكم كوندده الله تعالى اولوكلرني قبرلرندن قوزغانه چقدر».

(۶) «الله ازليدر! بو قبرده ياتوچى آى بيكه بنت محمد انصافلى، كوركام خلقلى، عفيفه، تقوا بر خاتون ايدى؛ ۷۲۱ (۱۳۲۱) نچى يلده وفات ايتدى».

(۱) بو طاش ۶۱۹ سنه هجرىه (۱۲۲۲ - ۱۲۲۳ ميلاد) ده قويلمشدر.

(۲) بلغارلر ظلم يلى ديوب مانغوللر بلغارنى باصقان يلغه ايتهلر. «روس اساطيرنده» ايتولگانگه بناء اول واقعه ۱۳۶۱ نچى يلغه طوغرى كيله در. (اداره)

بو وختلاردا بو ائتت يوز ايك يىل بو لغات

(۷) «الله از لیدر! بوقبر کیڭ کوکرا کلی، حرمتلی، صاحب اقتدار، مشهور شیخ موسی بیک نیک‌در. الهی، رحمت قیل، قبرینه نور ساچ. ۷۱۶ (۱۳۱۶) نچی یلده ربیع الاخیرده وفات بولدی.»

قبر طاشلرینک ایڭ ایسکیلری ۱۲۵۵ یلق ویا ڭالری دورت یوز یلقلری بار. بو اثرلر آراسنده بری ۹۸۴ نچی یلده ایکنچی برسی ۵۵۷ تاریخنده ارمن تلی ایله یازلغان ایکی طاش، بارچه کورشیلری طوپاس وحشیلکگه چومغان وقتده بلغارلرنک کیڭ بر تجارتکه مالک بولغانلرینی وبلغار مملکتینه ارمنی تجاری کیلوب یورگانینی کورساتوب طورمقده درلر.

IV

اسلام مسجدی وخریستیان کلیسه‌سی

یوقاریده بیان اولنغان مناره یاننده سکزپو چماقلی دخی بر بنا بار. بو بنا مسجد بولغاندر دیوب او یلیلر؛ روسلر بو طرفلرده یرلشه باشلاغاچ اول بنا خریستیان کلیسه‌سینه ایلاندرلمش. آنک اچنده محمد «صلعم» گه او قوللا طورغان صلواتلر اورنینه الله‌غه خطاب قیلنغان حقیقی عبادت‌لر قائم اولمشدر. لکن حاضر بنا هر ایکی سندن بوش طوره! بنانک توبان قسمی مربع بولوب باشلانا، یوقاریغه مسدس بولوب چغه‌در.

بلغار خرابه‌لری آراسنده بو بنانک اچی هم طشی باشقه‌لرغه قاراغانده یاخشیراق صاقلانمش. سببی‌ده بنا بروقتنی روسلر ایچون عبادت اورنی بولوب طورغانغه کورشی اول کریستیانلرینک باشقه‌لرغه قاراغانده آڭا بر نوع احترام ایله معامله ایتولری اولمشدر. بنانک جدارنده غی عجیب کورنشلر وایشک ترزه‌لرینک اصول تعمیرلری بلغارلرده صناعت بیک‌ترقی ایتکانلیگین کورساتوب طوره‌لر.

آق سراى

ۋىلىگە قدر سويلانوب كىلىگان بىنالىرى قاراغاندىن سوڭ مھرر افندى بونلردىن $\frac{3}{4}$ ميل مسافەدە واقع اولان باشقە خرابەلرنى قارارغە كىتمىشىدۇر. اول اوزغان بىرلر دىنگىز طولقونى كىبى طاولى چوقرىلى بىر اورون اولوب آنلرنىڭ سويلاب طورە تورغان حكاىەلرى غايت دە قورقچىلى درلر! ھر طرفقە ىدى چاقىرم قدر جايلىگان بو اورندە آدم سويىا كىنە باصماينچە بىر آدم دە آطلاب بولمى؛ كىشى سويىا كلرى بىر اوستىندە ياتەلر واوزلرى صانسز كوب ايدىلر. شك يوق كە، بو سويىا كلر آقصابق تىمىر طرفىدىن بلغار پايختى آلنگان وقتدە وبلغارلرنىڭ قوتلىرى كىتە باشلاغاچ آلتون اوردى (سراى) خانلىرى بىرلە بولغان صوغىشلردە اولتىرلىگان بلغار اھالىسىنىڭ سويىا كلرى درلر. اىللى يىل مقدم فائىدە ايتونى بىك ياراتە تورغان كىشىلرنىڭ باشىنە، بو اورنغە فابرىقە قوروب شوندىغى آدم سويىا كلرنىن فائىدەلنو فكىرى كىلىمش ايدى. حاضرگى كوندە بو اوروننىڭ كوبرەك قىسمى اىگون باصوينە ايلاندىرلمىشىدۇر.

بو صوڭغى خرابەلر شىر بلغارنىڭ اىلىڭ اھمىيتلى بقیەلرنىن اولوب، آثار قدىمە اھلىدىن بايتاق كىشىلر بونلر حقندە فكرلر يورتىمىشلر، و تفتىشىلر قىلىمىشلر. بعض علما آنلرنى خان سرايلرنىڭ قالدق (بقیە) لرى دىلر، بعض بىرلرنىڭ فكرىنە بناء آنلر مسجد قالدقلىرى ايمىش، لىكن كوبراك علما آنلرنىڭ شىر بلغاردە بولغان مشهور عمومى مونچەلردىن بىرى بولوىنى قوتلامىشلر؛ بوندى عمومى مونچەلر حقندە اسماعىل ابوالفدا و باشقە عرب مھررلىرى هم ذكر ايتىمىشلردۇر.

بنا بو صورتلى؛ زور و توگارك برزال. زالىنىڭ توشامى يوقارىغە قىبەلنوب چغە. ياقتى توشسون اىچون مىدىر، قىبەنىڭ اوچىندە آچىق بىر قالدىرلىمش.

الوغ بر بنانك توبانگى قاتى اولمەسى ظن ايدىلان بو زال غە قوشوب ايكى
 الوغ قوشمە (فليگل) سالنمىش. قوشمەلرنىڭ اصول تركيبىدىن بو بنانك
 يارتىسىدىن كوبراك قىسمى خراب ايتولگانى كورنوب طوره در. بو
 قوشمەلرنىڭ اچلىرى بر نىچە طاباناق و كچكنە گنە بولمەلرگە بولونگانلر؛
 كچكنە بولمەلرنىڭ ترزەلرى دە و كون ياقتىسى كوردای باشقە آچىقلىرى دە
 بولمغانلىقى بلغارلردە جەلىسى ياقتىلىق استعمالى بولغانىن كورگازە در.
 پروفيسور (ئەردمان) نىڭ ديد كىنە بناء بو بنا مونچە بولغان ايمىش (۱)؛ زىرا
 شرق ملتلرنى دە مونچە غە ياقتر تىق قو يو مشهور بر عادت ايدى؛ آنار ياقتر تىق
 بىرگان ياقتىنى كون ياقتىسىدىن آرتق ايتوب طابەلر ايدى. لىكن اول
 كچكنە گنە بولمەلر نى اىچون؛ و اول بولمەلرنىڭ ايشكلىرى بش ياشلك بالا
 كوچكە گنە صيارلق درجە دە نى اىچون طار و طاباناق ايتوب ياسالغان؛ بو
 بنا زندان اولوب بو كچكنە بولمەلرى شونىڭ عىبلى كشىلرنى يابا تورغان
 حجرەلرى بولغان دىب اويلارغە يارامى مى؟

بو بنا بىگراك دە اهمىتلى اثرلردن سانالە در. آنىڭ توغرىسىندە بر
 آستىدىن ھەر طرفقە يوللر طارالە؛ و اول يوللردن كورشى اول
 كرېستيانلرى بعض وقت آلتون كموش آقچەلر و گاه ھەر تورلى آلتون
 كموش صاوتلر و باشقە نرسەلر قازوب چغارالر. بنانك نىگىزى تىرەسىندە
 ھەر تورلى برونغى آقچەلر و ذىقىمەت نرسەلر تابولمىش. وشول تابوشلر
 كورشى كرېستيانلرنىڭ آنلرنى ازلى تورغاچ نى قدر نىق سالنغان بنانك
 كوبراك قىسمىنى يەرگەلب بترولرىنە و خرابەنىڭ الوغ پىطر زمانىدە غى
 حالدىن كوب كىموىنە سىب اولمىشدر. خىر حاضرگى كوندە قزان امراسى
 طرفدىن بو اشكە نھايت وىرلمىش. يوقسە خزىنە ازلا وچىلر قىمىتلى اثرنى

(۱) ظاهر افندى بىگىيف «ما وراء النهرده سياحت» نام اثرىندە

بخارىلردە حاضرگى كوندە دە مونچەلردە ترزە يوقلغىن يازا (۶۲ صحىفە) مترجم.

طوزدروب تاشلرندن اوزلرینه ایولر سالورلر ایدی ده، برونغى اثردن بو کونگه بر تاش ده سلامت قالماس ایدی.
بو خرابه نی « آق سرای » دیلر.

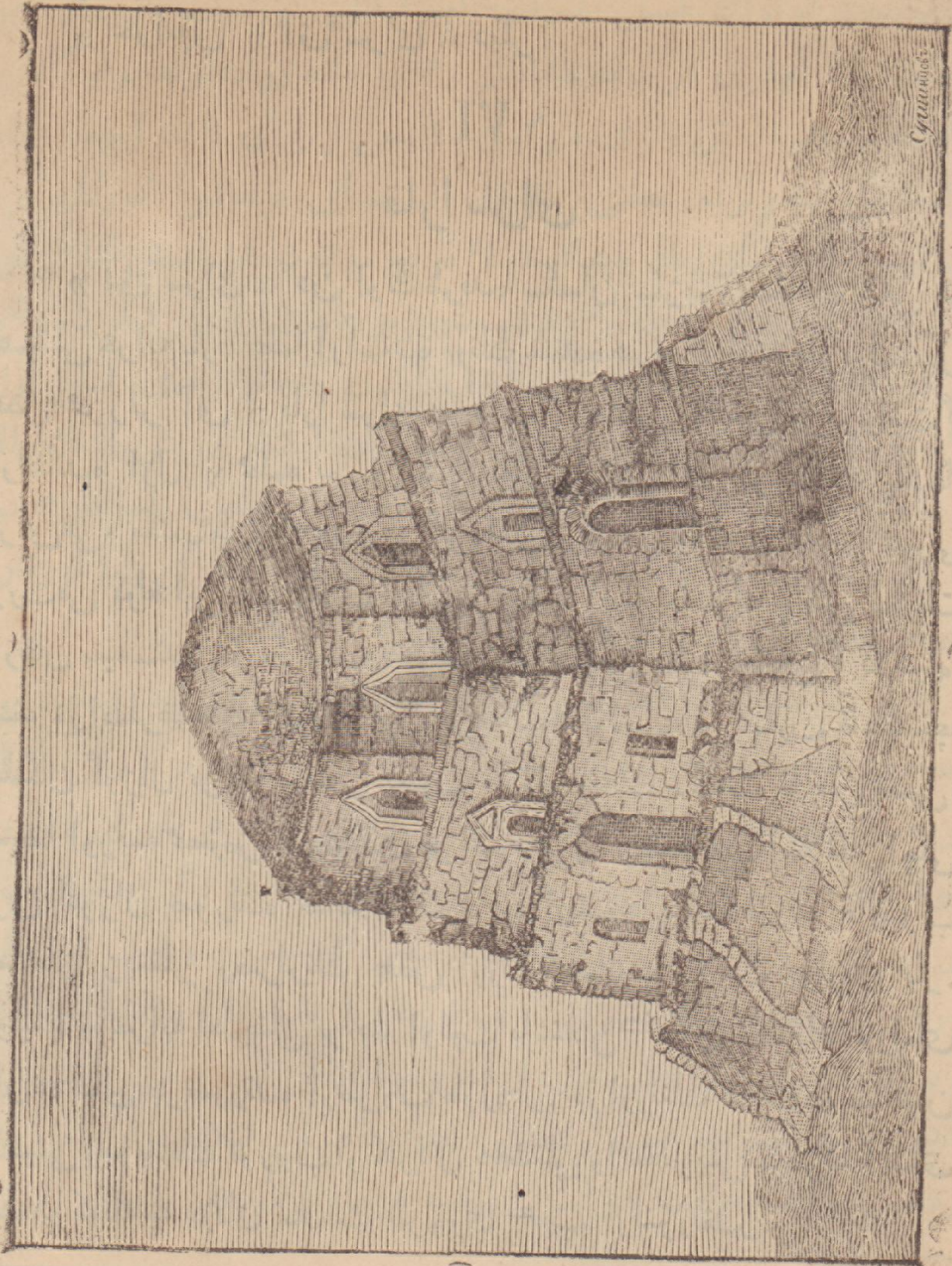
VI

قارا سرای

« آق سرای » دن اوڭ طرفه سکسان سارژین مسافه ده دخی بر اهمیتلی خرابه بار. علما آراسنده بونڭ حقنده هم کوب اختلافلر بولمیشدر. بعض محررلر آنی « قارا سرای » دیب آتامیشلر. قایسی بر روایت گه قاراغانده اول « محکمه یورتی » بولغان ایمش (۱). بو بنانڭ پادشاه سرایی می، مکتب می، مسجد می، کروان سرای می یا که باشقه بر عمومی یورت می بولغانین هیچ بلوب بولمی. فقط نه ایسه جاضرگه چاقلی سلامت تورغان بقیه سندن آنڭ نیندی بولسه ده بر عمومی بنا اولدیغی آڭلاشیله. باشقه خرابه لرغه قاراغانده بو کوب مرتبه بیوک اولوب، فن عمارت قاعدلرینجه اشلنگان گوزال بر بنا بولغانی بلنوب طوره. بنانڭ سلامت قالغان قسمی، خصوصاً اوزینه مخصوص ئللله نیندی بر اصول برله، زینتلانوب اشلانگان اچکی طرفی گوزال صورتده صاقلانمیشدر. جدارنده غی اشکاتورغه قالقتوب یاصالغان زینتلر وصرلرنڭ بعض اورنده همانده سلامت یرلری بار. عمومیته بو خرابه اهمیتلی بر بنا اولوب باشندن کچکان مڭ یلغه قارامای همانده عالی بر صورتده اوطروب طوره در. بو اورنڭ غایت ده صالحون هوا سینی و بو بنانڭ کوروب اونکارگان دهشتلی واقعه لرینی خاطرگه آلساق آنڭ بو کونگه چه بولای سلامت طوروی تعجب اولنورلقدر.

(۱) بو سرای حقنده (شپیلوفسکی) نڭ « برونغى بلغارلر » نام رساله سنده (۲۱۱ — ۲۱۲ صحیفه) لرنده تفصیل ایتلمیشدر (اداره).

بلغار خرابه لری

قارا سرای یا که محامه یورقی

(پالاس رسمی بوینچه)

VII

كچكنه مناره

تفتيش ايديله چك اثرارنك ايك آقتغى اوزينك بيوكلگى و تركيبي ايله برنجى مناره غه بيك اوخشاغان ايكنچى بر مناره اولوب، برنجى مناره دن بونك آيرمه سى بارى اوزينك توزاگى و توبه سنده گى تيمر قرشاوى ايله گنه در. قرشاوار آگا، يوقاريد سويلانگان، تاتارباي يونوسف نام ذات طرفندن قويلمش لردر. بو مناره برنجى سى كبك اوك اثرلى توگل؛ چونكه بر جهتن توزاتلور سببلى بوگا يا گالف توسى كرگان، ايكنچى جهتن بونك ايديشى اوزينك آوشقان حالى ايله كوزگه بيگراك اهميتلى بولوب كورنه در. منارهنك تيره سنده اوستلرينه اولنلر اوسوب بتكان بيك كوب استينه قالدقلى ياتهلر. عادتده هر بر خرابه لر اوستنده بولديغى كبي، بو قالدقلى اوستنده گى اولنلرده چورى خرابه نك اوتكان عمرندن و حاضرگى بوشلغندن، قزغانچلغندن مصقل ايتوب كولوب تورغان كبك او طره لر. بو قالدقلى شوشى مناره مسجدينك قالدقلى بولورغه كيراك ديب اويليلر. شوشى مناره دن يراق توگل بر اورنده خان سرايى خرابه سى بولوب بر نيچه گنه يل اول سلامت بولغان ايمش؛ حاضر آنك اثرلرندن بر اويوم طاش غنه ايسان قالمشدر.

شول مين يازغان خرابه لرگه باشقه مشهور شهر بلغاردن و آنك نيچه مگلى خلقندن بر اثرده قالماغان. قاچپانده بر وقتده قوتلى و شهرتلى بولغان بلغار حاضر شوشى حالدده طورا. شهرنك اورتاسينه باصوب، آنك اولگى و حاضرگى حالى حقنده فكرگه كيتكاج بزنى قايعو باصدى. بو هلاكت و خرابه تياترى اوزينك بر كورنشى برله ئلله نى قدر درس پيره و قلب گه مك تورلى فلسفى مطالعه لر پيره آلماغان حسلرنى صالا. بو حسلر يورا كمزنىك اچينه اوك كروب او طورالرده بزنى اوز توغرىمзде اويلانورغه مجبور ايتهلر. بز

کورگان نرسه لر بارچه سی قایچان ده بر وقتده حاضرگی بزلر کبی حیيات و نشاط ایله طولی بولغانلر؛ حاضرگی کونده بونلر، تیز کیله چکده گی بزلر کبی، توپراقغه ایلانگانلر، اونودیلغانلر، تاشلانغانلر...

VIII

مشهور زیارتچیلر

۱۷۲۲ نجی یلده الوغ پیتر مملکت نڭ هر طرفلرینه سیاحتی وقتندک بو خرابه لرنی قارارغه طوقتالمش. اول کیلگان وقتده شهر بلغارده یاخشى غنه نق کوینچه صاقلانغان یتیمش دن آرتق هر تورلی بنالر بار ایدی. حاضر شونلردن باری بشی گنه سلامت طورا؛ قالغان لری هر بری جاهل کرهستیانلر طرفندن یمرلگانلر. نی قدر آچی بر حقیقت! اگرده بر ایکی مستشرقنڭ انقلاب اوتنووی بو ینچه محلی حکومت دائره لری اثرلرنڭ طالانووینه نهایت بیرمگان بولسه لر بو کونگه بو بشیدک قالماغان بولورلر ایدی. مشهور حاکم خرابه لر تیره سنده بر آز یورگان دن صوڭ مناره لرنڭ برسینه منوب هر طرفدن کورنگان کیڭ کورنش گه کوز صالحاچ عجبلا نوب بو سوزلرنی سویلاگان ایمش: « بو مناره لر بلغارلرنڭ حکیم لگینه بر دلیدر. بوندی بیوکلک لردن بلغارلرغه هر وقت دو شمانلرینڭ حرکتلرینی کوروب، بلوب و آنلر ایله صوغش غه حاضرلنوب طورورغه و بو پایتخت برله کورشی شهرلرگه هر وقت یاردم ایتارگه ممکن بولغان ».

قرق بش یل اوتکاندن صوڭ شهر بلغارنی روسیه نڭ ایکنچی بر حاکمی ایکنچی یکانیرینا زیارت ایتیمش. ایمپیرا طوریتسه اوزینڭ، مشهور فرانسوز محرری (وولتر) گه شول وقتلرده یازغان بر خطنده شهر بلغار حقنده شوشی صورتلی ذکر ایته: « وولغا بو ینچه سیاحتیم وقتنده شهر بلغار خرابه سینى قاراو نیتی ایله کیمه دن ایندم. بو شهر تیمرلڭ طرفندن آنڭ کیباوی ایچون آلمش ایدی. مین آنده نق و طازه اشلانگان بایتاق غنه طاش

بنالر وتوقز منارە تابدەم. شول خرابەلرنىڭ بىرى يانندە قىرقلاب تاتار
 طورالر ايدى، بعضىلرى عبادت حالندە ايدىلر؛ مېن آنلرنىڭ يانلرىنە
 باردەم. ولايت مامورى مىگا بو اورنىڭ تاتارلر طرفىدىن مقدس براورون
 سانالغانىن وشول كشىلرنىڭ بو ىرگە عبادتكە كىلگانلرىن سويلادى. بو
 توغرىدە آچىغراق معلومات آلماقچى بولوب مېن بر تاتاردن صورادەم. اول
 مىگا اوزىنىڭ روسچە بلمگانلىگىن آڭلاتتى. آندىن سوڭ مېن ايكىنچى
 بىرىنە مارجعت ايتىم؛ مېنم آنىڭ كم ايكانىن صوراويمە قارشى، اول
 اوزىنىڭ برامام ايكانىن وبوخرابەلر آراسىدە بر وقتدە برايدىگى كشى
 تورغانىن وبو اورنغە بىك كوپ كشىلر بىك ىراق ىرلردن شول ايدىگىنىڭ
 قبرىنە زىارتقە كىلگانلرىن سويلادى.»

بو سياحتدە ايمپىراتورىتسە ايلە بىرلىكدە علمادندە بر نىچە كشى
 (پاللاس، لىپەخىن، غمەلىن) بولمىشلر.

نمىسە عالمى غومبولات (۱۷۶۹ - ۱۸۵۹) ھم شەر بلغارنى
 زىارت ايتوب آندە بايتاق وقتلر طورمشدر.

IX

بلغارنىڭ برونغى ھالى

بلغارنى زىارت ايتوچى سياحلر ھر بىرى شەر اورنىدە سو
 بولماغانلىقدىن بىك عجبگە قالالر. تىرە ياقىدە كولدە چىشمەدە يوق. وولغا
 ايسە شەردىن ىدى مىل مسافەدە آغا. بو مسئلەگە (پاللاس) بىگرەكدە
 عجبلائوب بو صورتلى ملاحظە ايتە: «شەر بلغار كىك اياملى بر شەردە
 سو مسئلەسىنىڭ بولاي اوڭغايىسز بر حالدە بولوى يعنى قىودىن باشقە
 ىردە سو طابارغە مېكىن بولماوى بىزنى حيرانلىقغە قالدردە. لىكىن ھازىرگى
 كوندە شەر بلغاردىن ۱۲ چاقىرم مسافەدە آقمىدە اولان وولغا نەرىنىڭ

اۆلدىدە شەر بىلغار استىنەسى ياندىن آقغان بولوى مۇمكىن (۱) «
 بو بىك قىرىب بر احمال؛ چونكه اۆلدىدە وولغا يارىنە قورولغان كوپ
 شەرلر حاضرده آندىن بر نىچە چاقىرم چىتىدە قالغانلر. معلومدىر كه وولغانىڭ
 آغومى اوزگاروب، سوڭغى ايكى عصر اچىدە كىڭلىكى دە تىرەنلىكى دە
 بىك كوپ كىموشىدۇر.

نە ايسە بىلغار مىلتىنىڭ پايتخت اورنى ايتوب، انساننىڭ حىياتى اىچون
 ضرور بولغان سو كىك بر احماللىق نرسە يوق اوروننى صابىلاوى هم
 كىڭ تىجارتى ايلان مشهور بولغان بر شەرنىڭ تىجارت يولى وولغاندىن بو قدر
 اوزاق اورىدە بولوى يراق احماللىرىدۇر. بر نىچە يىللر مۇدىم شەر بىلغار
 ياندىدە، تىران قوم استىدىن، بىك عتىق (برونقى) بر كىمەنىڭ واطقلىرى
 طابىلوى، اۆلدىدە وولغا اوزىنىڭ صوى برلە شەر بىلغار استىنەلرىنە تىوب
 كىتكەنلىكىنى آڭلاتىدۇر.

اىككىنچى بر بىلغار شەرى (بىلىار) نىڭ دە شولوق كىمچىلىكى بار.
 اۆلدىدە بىلىار صوى شەرنىڭ اورتىدىن اوتوب حاضرىدە صو بتونلاى
 كىيىكان. بو شەر اوزىنىڭ زورلىقى واهمىتى ايله بىلغار مىلتىنىڭ اىككىنچى
 شەرى اولوب اوچ قات خندق وحصار ايله چولغانمىش ايدى. حصار يردىن
 ۲۵ فوت (تقرىبا ۱۱ آرشىن) بىوكلىكىدە ايدى، اورنى حاضرده دە
 بىلنوب طوراً. حصارنىڭ دائىرىسى ۱۵ چاقىروم وايگى بىش چاقىرومدىن
 آرتقراق بولمىش. بر نىچە يىل مۇدىم بوندى بايتاق غنە يەرك طاش بىنالىر بولوب
 آرارلىرىدە بر جامع و بر منارە قالدقلىرى هم بولغان ايمىش. حاضرده اويوم،
 اويوم طاشلردىن وشول منارەنىڭ نىگىزىدىن باشقە بر نرسە دە سلامەت قالماغان.
 بو خرابەلردە شول اوق طوپاس كورشى كرسىتىانلر طرفىدىن خراب اولنىمىشلردۇر.
 بىلغار حكومتىنىڭ باشقە شەرلردىن حاضرىدە اصلاً اثر قالماغان.

(۱) بو احمالنى بىلغار حقىدە يازغان عرب مىررلىرى هم قوتلىلر.

(اداره)

جوقوتىن، بويلىمات، قومان، قارصون، طورا، ايسكى قزان، آرسك، غومپير، آرپاچ و باشقه بىك كوب اياملى شهرلرنىڭ اورنلرىنە حاضرندە طوپاس اوللر قورولمىش ياكە، قايچان دە بر وقتدە حيات وفاعليت برلە طولى اولغان، بو اورنلر حاضر ايگون باصولرىنە ايلاندولمىشلردر.

X

بلغار آثار عتيقهسى

يوقارىدە ايتولگانچە، بلغار خرابهسىنى كرهستيانلر بىك كوبدنن بىرلى قازوب كىلەر، وقتى ايله صاوت صابا، قوطىچقى، صنم و قورال كىبى نرسەلر وبارندندە كوبرەك اوستىنە عرب حرفى ايله يازلغان آلتون كىموش آچقەر طابەلر. اوشانداق $2 \frac{1}{4}$ دويمە اوزونلغىدىكى نچكە گنە كىموش تايانچقەر طابەلر. بو تايانچقەر هم بلغارلرنىڭ بر نوع آچقەرلى بولغانلر ايمىش. بلغار خرابهسىندە وقتدە كورشى اول كرهستيانلردن ارسكى باقر آچقەر و بر قومغان ايله، بر كرهستيان ايو نىگىزى قازىغاندە تابقان، ايكى باش سوياكى آلدەم. صوگغى اون يىل اچندە بردن نرسەلر آزاراق طابولە باشلامىش؛ آنلرنىڭ ياخشى بها طورغانلر برىن بىلگىچ كرهستيانلر قزانغە كىتوروب صاتا تورغان بولمىشلر. طابولغان نرسەلر آراسىدە بىك قيمت بها بىرورب آلغانلرى هم بولمىشدر.

ژوقف اسمندە بر قارت مأمور اوزىنىڭ شهر بلغاردن ۱۰-۱۲ ميل مسافەدە اولان اوطارندىن طوروب شول تىرەدە كرهستيانلر تابقان ايسكى بلغار اثرلرىنى جىوب بر نىچە يىل اچندە گوزال بر ايسكىلر جىونتغى (مجموعەسى) ياسامىشدر. بو نرسەلر آراسىدە دقتنى بىگرەك نقى جلب ايتاردى برىنچى بار. بو حىجرنىڭ اوزونلغى اوچىدىن صابىنە چە اون آلتى دويمە؛ يوزى صافى قورچىدىن اشلانگان؛ صابى فىل تشىدىن اشلانوب، چىتىلرى يالتراب طورا تورغان قزل قيمتلى طاشلر ايله زىنلانگان؛ قنىسى

صافى كموشدن در. اشينه وگوزاللىكىنه قاراغانده بو حنجر كبار بر بلغار
عسكرى نكى بولورغه اوخشيدر.

بو حنجر و باشقه بلغاردن تابولغان بىك كوپ نرسه لار بلغارلارنىڭ عمليات
معدنيه ده تمام كمالت گه ايرشكان بر ملت ايكانين كورساتمكده درلر.
روقف حنجرنى تابقان وقتده حنجرنىڭ بر يىرى واطق بولغان ايمش؛ مأمور
بونى توزاندرمك چى بولوب قزاننىڭ مشهور اوستالرينه بىرگان؛ لىكن
اوستالرىنى قدر توزاتسەلرده ونى قدر كموشلر صرف قىلسەلرده نقلاب
توزاته آلماغانلر؛ بىك آزغنه ده قول تيگزرگه ياراماينچه حنجر اولگى
ازندن واطلمشدر. كوره سىڭ، حنجرنى يابساغان كموشكه آننىڭ نقلغىنى
آرتدە تورغان ايكنچى بر نرسه قوشلغان بولورغه كىرك.

ايشتد يكمه كوره، قزان ولايتندە اسپاس يقينندە ايكنچى بر يىر
خواجه سى هم بلغار ايسكى لردن خصوصا سونگى، قاچ كىبى نرسەلردن بر
جيونتق (مجموعه) ترتيب ايتكان ايمش؛ مع التأسف مين آنلرنى كوره آلمادم.
بو هر تورلى نرسەلر نيچه عصرلر اول بلغارلارنىڭ حسن وترقى گه
مالك بر ملت اولدقلىرىنه دليلدرلر. بو يرگه چه بلغارلارنىڭ اثرلرى حقندە
سويلاپ كىلك، ايندى ممكن بولغان قدر بلغارلارنىڭ اوزلرى حقندە
اوقوچىلرغه بر آز معلومات بىرمك چى بولامز.

XI

برونغى بلغارلر

اسملىرى وولغا نهرندن آلنغان بولوى محتمل اولان بلغارلر وولغا
ايله اورال طاولرى وسامارا ايله قاما نهرلرى آراسندە غى اورنلرى اشغال
ايتمكده ايدىلر. بلغارلارنىڭ اصلى معلوم توگل. كوپ مستشرقلر آنلرنى
فين ملتلىرىدىن برسى ايتوب سانىلر. بعض محررلر آنلرنى روسيەنىڭ
شمالندە بولغان برونغى نورمانلر (Норманны) نسلندن دىب

اويليلر. لىكن بارىندە مەقۇلرىك بلغارلرنىڭ مانغول مىلتىرىندىن بىرى بولمىقى در. زىرا بلغار شىرلىرى اورىندىن تابولغان اسكىلىت وباش سوياكلرى آنلرنىڭ مانغوللردىن ايكانىنى اثبات ايتىمىدە درلر. تارىخ بو توغرىدە بىر سوزدە سويلامگانگە كوره بلغارلرنىڭ بنى بشرنىڭ قاىو نىلىندىن ايكانىنى بلو، نى قدر آغر بولسەدە بلغار مىلىنە مانغوللر استىلاسى سوڭىدە آنلر ايله قاتشوب، مانغوللرنىڭ بعض بىر خصوصىتلىرى آنلرغە اثر ايتىكان بولوى هم يقىن بىر احتمالدر.

بلغارلرنىڭ قوتلى وپارلاق وقتلىرىدە آنلرغە كىلوب كىتىكان بىر ياكە ايكى عرب مىررلىرى شىر بلغاردە اوزلرىنىڭ دقتىنى جلب ايتىكان بعض حاللرنى يازوب بىزگە قصە غنە مەلومات قالدرمىشلىر. ابن فضلان (۱) نىڭ ملاحظەلىرى اولدقچە كىڭ واهىمىتلىدرلر. آنىڭ بلغارنى زىارتى بو صورتلى بولمىش: بلغار پادشاهسى المنصور بىغداد خلىفە سىنە خط يازوب آندىن بلغار خلىفەنى اسلام دىنى اوگراتوردى و اعظلمر و مسجدلر بنا قىلوردى اوستالم (آرخىتىكتورلر) يباروون اوتىگان. بو اوتىچىنى بىك مەنونىت بىرلە قبول ايتوب خلىفە بلغارغە بىر (اياچىلر هىئىتى) يبارگان وهىئىت گە باش ايتوب سوسن الرسىنى، سرکاتب ايتوب ابن فضلاننى تەيىن ايتىكان. اياچىلر هىئىتى ۹۲۱ نچى يىل ايمون آيندە (۲) بىغداددىن چىقوب بخارانى وباشقە مەلىكىتى لىرىنى زىارت سوڭىدە ۹۲۲ نچى يىلنىڭ ماى آيىنى (۳) بلغاردە اوتكاردى. شولاي ايتوب اياچىلر بىتون يىلنى سىفردە كىچىدىلر. اياچى كىلىگانىنى ايشىكچ پادشاه منصور آگا قارشى چىقىدى؛ اول اوزى آت

(۱) احمد بن فضلان بن العباس بن اسد بن حماد مولى محمد بن سليمان. (اداره)

(۲) ۱۱ نچى صفر ۳۰۹ نچى يىلدە (۲۱ ايون ۹۲۱ نچى يىل مىلادى).

(۳) ۱۲ محرم ۳۱۰ يىل (۱۱ ماى ۹۲۲ سنە). (اداره)

اوستىنە منگان حالە ھەم عىسكىرى ايله بىرلىككە ايدى؛ اياچىلارنى كورگاچ پادشاھ آتەن توشوب، مقصودىنە ايرشەرگان ايچون، اللەغە تشكرلر قىلدى و آسيا عادتى بويىچە اياچىلارنىڭ باشلىرىنە آلتون آچىلار ساچدى. بىر نىچە كۈندىن سوڭ اياچىلار حىرمتىنە الوغ بىر بىرام ياصالدى؛ ابن فضلاننىڭ ايتىۋىنە بىنا بىر بىرامدە مەملىكتىڭ تورلى طرفىدىن چاقىرغان تورەلەر ھەم بار ايدى. منصورنىڭ اوستىنە شوشى كۈن ايچون خىصوصى حاضرلىنگان كۈرەن خەلە و باشىدە ھەم كۈرەن چالما ايدى. بلغارلار عادتى بويىچە پادشاھنىڭ خاتۇنى ھەم اوزى ياندى ايدى؛ بىرام و قىتىدە مەلكە، بىغداد خلىفەسى المقتدر بالله طرفىدىن يبارلىگان بولا كلرنى قبول ايتدى. بىرام الوغ سى، حىرمت بىرلە تامام بولدى؛ بىرام مەتندە چىت مەملىكتەن كىلگان مسافرلر اوستىنە پادشاھنىڭ بىقىنلىرى طرفىدىن ايكى مرتبە آلتون آچىلار سىببولدى.

بو اياچىلار كىلونىڭ نىتىجەسى بلغار خلىفىنىڭ اسلام دىنىنە كوچۇ بولدى. ابن فضلان ايتىۋىنە قاراغاندە بو واقە مىلاددىن ۹۲۲ نىچى يىلغە توغرى كىلەدر. بىر تاتار مورخى بلغارلارنىڭ اسلام دىنىمىن قبول ايتولرى ھىجرتىن توقىز نىچى يىلدە بولغانىن دعوا قىلە؛ «بلغار تارىخى» دىب آتالغان بىر كىتابىدە، اول باشىنە كىلگان ھەر بىر نرسە حقىندە سويلدى. فقط كىتابنىڭ اسمىنى طلب قىلغانىن اونوتە، بىتون كىتابدە اصل بلغار حقىندەغى مەلۇمات ايكى بىتدە بولور بولماسقەندەر؛ بلغارلارنىڭ اسلامنى قبول ايتولرى حقىندە بو صورتلى يازا:

ھىجرتىن ۹ نىچى يىلدە اوچ صحابە (زىبىر، عبد الرحمن ھەم طاحە) بلغارلارنى اسلامگە كوچۇرۇ نىتى ايله بو شەرگە كىلدىلر. بو ىرگە كىلو بىرلە آنلر آورولرنى دوالرغە كىرشدىلر؛ آورولرغە فائىدەلرى تىبە باشلاغاچ خلىق آنلرنى بىك قدر و حىرمت ايتدى، ھەر ىرگە آنلارنىڭ اسملىرى طارالدى. شول وقتلردە بلغار پادشاھسى حىدر خاننىڭ قىزى آورى ايدى؛ عرب

طبييلرىنى چاقردىلر؛ حيدر خان قزىنى سلامتلىدىرگان كشيگه شول قزنىڭ
 اوزىن بىرمك چى بولدى. خستەنى زىير دوالماقچى بولوب بوروشچە اشكە
 كرشدى؛ حارق العاده بر شفا كورسانمك ايچون، اول اسلام عادتچە اللەغە
 عبادت ايله باشلادى؛ كامل اخلاص برلە بىك اوزاق عبادت قىلغاندىن
 صوڭ ابدەن آستىدىن حوش ايسلى بر آغاچ پىدا بولدى؛ حاضر بولغان
 كشىلر بو اشكە بىك عجبلىدىلر. زىير شول آغاچدىن بر آز ياپراق
 آلوب شوندىن اچارگە دوا حاضرلادى وشونى پادشاه بالاسىنە بىردى؛ پادشاه
 قزى شول ساعىتدە اوڭ اورنىدىن قوزغالىدى وبتونلاى سلامتلىدى. احتمال
 شوشى كرامت حيدر خانغە بىك اثر ايتكاندىر؛ اول اوزىنىڭ وعدەسىندە
 طوردى وقزىنى زىيرگە بىردى. مسلمانلر شوندى كرامت اياسى بولالار
 فكرى ايله، اول بر آز عمر اوتكاچ اوزىدە اسلام دىنىنى قبول ايتدى
 وآنڭ آرتىدىن آنڭ صادق تبعەسى هم اياردى. زىير بلغاردە قالدى اصل
 مقصودلرى حاصل بولغاچ آنڭ ابدەشلىرى ووطنلىرىنە قايتوب كىتىدىلر.
 آيانچ دركە، ابن فضلان دە باشقە برونغى مھررلردە بلغارلرنىڭ اسلامغەچە
 نىندى دىن دە بولغانلىرى حقندە بر سوزدە سويلامىلر. حاضرگى بعض
 مورخلر بلغارلرى خرىستىيانلر بولغانلر دىسەلردە مىنم فكرچە بو خطا بر
 اويدر، چونكە بلغارلرنىڭ مجوسى بولغانلىرىنە بىك كوب دلىللر بار.
 شك يوق، بلغارلرنىڭ اسلامى آنلرنىڭ تىرە ياقىدەغى كورشىلرىنە
 بو دىننى طاراتورغە طرشولرىدىن كوب الوڭ بولماس؛ بلغارلر روس كىنازى
 ۋلادىمىرگە روسلارنى اسلامغە اونداپ اياچىلر يبارگانلر. بوڭا قارشى
 ۋلادىمىر اسلام دىنىن اوگرانمك ايچون بلغارغە خصوصى كشىلر كوندرمىش.
 لىكن اياچىلر قايتوب توصىف ايتكاچ كىنازگە اسلام دىنى بردە اوخشاماغان
 ايمش. اياچىلر بلغارلرنىڭ مسجدلردە بر ياطوب بر طوروب عبادت
 قىلولىرىنى وآنلردە شادلق وكىف صفا يوقلىغىنى وشونلىقدىن بو دىننىڭ
 روسلر ايچون معقول بر دىن توڭللىگىنى سويلاب شونىڭ اوستىنە اسلام

دینندک خمر اچو ممنوع بولغانینی ده علاوه ایتکاج کناز ولادیمیر «خمر کشیکه کیف بیره، آندن باشقه آدم یاشای آلمی!» دیمش وشول ساعتده اوک اسلام دینندن یوز چو یرمش وبر نیچه وقتدن صوگ خلقی ایله برلکده خریستیان دینین قبول ایتمشدر (۱). اگر بو کناز مسلمانلغنی قبول ایتگان بولسه آوروپا، فی حالگه کیلور ایدی؟ بو سوآلگه جواب بیروی قیون. اول وقتده سجلیا آطه‌سندده واسپانیاده اسلام پادشاهلغی اولوب، شرق روم ایمپیراتورلغی خرابه‌سندده عثمانلر حکومتی ظاهر بولمش ایدی. اگر اول وقتده بیک متعصب خلقلر ایله طولی اولان روسیه، اوزینک مسلمانلر ایله دوшمانلاشوی اورنینه، آنلر ایله برلشوب، آورپاغه دوшمان کوزی ایله قاراسه، آفریقا، اسپانیا، سجلیا، روم ایلی مملکت‌لری مسلمانلر قولینه کرگاندن صوگ اسلامغه قارشى بر یالغزی قالغان آوروپا، کم بلسون، احتمال محمدیلر طرفندن یوتلغان ده بولور ایدی.

اگر بو فکر توغری بولسه خریستیانلق هم آوروپا عالمی

(۱) ولادیمیرگه چاقلی اوق اسقاندیناویا یارم آطه‌سی قوملری ننگ دنه‌پر صوی بوینیچه سلاولر (روسلر) آراسندن اوتوب استانبولغه یورولری سببلی باره باره استانبول خریستیانلری ایله روسلر هم قاتشه وخریستیانلقغه عادتلانه باشلاغانلر. هم ۹ نچی عصر اورتهلرندده اوق کیریل ومیفودی اسملی ایکی خریستیان واعظلری سلاولر (روسلر) یرینه کیلوب اهالینی دینگه اونداب یورگانلر. ایکی یوز کشینی خریستیان دینینه کرتوب استانبولغه قایتقانلرینی تاریخ اثبات ایتهدر. شولای ایتوب روسلر، سلاولر ولادیمیرگه چاقلی ئلله قایچان خریستیانلقغه حاضرلنگانلر، بعضیلری آنی قبول هم ایتگانلر ایدی. کیفده کلیسه‌لری هم بار ایدی. کناز ولادیمیر ايسه آنی رسما قبول ایتوچی گنه بولدی.

(مترجم)

اوزلر پىنك سلامتلىكلىرى ايچون ولادىمىرنىڭ خرىستىيانلىقنى اختيار ايتويىنە بورچلىدلرلر.

ابن فضلان بلغار مەملىكەتلىرىنىڭ بورانلار، اويورمەلر بولوب، صفوقنىڭ بىك قوتلى بولغانىدىن خبر ويىرەدر. شولوق خبر ابو حامد الاندلسى (۱) دەدە بار؛ بونىڭ ايتويىنە قاراغاندە بلغاردە قار شول قدر كوب ايدى كە، حتى ياي گى قزودە آنى اريتوب بتورە آلمى ايدى. باشقە مەررلرنىڭ ديدكلرىنە بنائ بو مەملىكەتدە يىدى آى دوام ايتكان قش كونىندە بىك قانى صالحونلىقدن يىر بىك نىق قاتوب مېتلىرىنى كومانر ايچون قېر قازوى بىك زخمىلى بولغان ايمش. ابن فضلاننىڭ تصدىقىنە بنائ بو مەملىكەتدە قش كونىندە اتلر ياردىمىدىن باشقە يورو مەمكىندە بولماغان؛ چونكە اول وقتدە يوللر تايقاق بوز ايلە قابلانغان اولوب كشىلردە حيوانلردە يولغە باصوب طوراً آلامانلر، فقط اوزلر يىننىڭ طرفلىقلىرى ياردىمىلە اتلرگنە يورى آلمانلر ايمش. (۲)

ابن فضلان، مەملىكەتدە گى شول قدر صفوقلىقغە قارامانچە بلغارلر ايگون اشى ايلە شىغلانوب خلقنىڭ طرشوى سېبىلى آرپە، بىغداى كېى نرسەلردن حاصلات بىك كوب آلنغانلىغىن ذكر ايتەدر. اگر حاضرگى كېى اول وقتدەدە وولغا وقاما نەرلر يىننىڭ وآنارغە قوشىلە تورغان باشقە بىك كوب صولارنىڭ چىتارگە جايلوب، يىرگە كوب اثر بىرگانلرىنى خاطرگە آلساق بلغار مەملىكەتىدە گوزال صورتدە حاصلات آلنغان بولووى بىك

(۱) ايسپانيا علماسىدىن ابو حامد الاندلسى ۱۱۳۴ (ھجرىيە ۵۲۹) دە بلغارنى زيارت ايتوب مشهور قاضى يعقوب بن نعمان ايلە صاحىبەدە بولنمىشدر. (رضاء الدين بن فخر الدين، «آثار» ۶۱ صحيفە). (ادارە)
(۲) بو سوزلر بلغار مەملىكىتىنىڭ شىمال طرفلىرىنە نظراً ايتولگان بولورغە كىراك. (مترجم)

ممكن اشدر. عرب محررلرينىڭ كىتابلارنىڭ بلغار مملەكتىدە آلمان بولغانلىغى
 حقنىدە ھەم سوزلار بار، لىكىن ھازىرقى زاماندىغى كىيى بۇ مملەكتىڭ آلماسى
 اول وقتىدە دە ناچار بولغان ايمىش. مملەكتىڭ كۆپ يىرى چىكلاوك آغاچى
 ايلە طولى بولغان؛ بۇ يىردە چىرىش آغاچى ھەم بولغالاغان؛ بلغارلار بۇ آغاچتىن،
 آچىتقان نىڭ سوڭىدە ايسرتكىچ اچمەككە ايلانە طورغان بىر طائىلى صو
 چىغانلار (۱). بلغارلارنىڭ عادى آشلىرى آت ايتى وطارى دن عبارت
 ايدى. بالق، ماى، آچى بال ھەم بوخلىق دە بىك اعتبار دە بولمىشدر.

اوزلارنىڭ ھەممىسى بلغارلار ھەر ھەئەلە باشىنە بىر صغر تىرىسىدىن
 عبارت يىصاق تولى تورغان بولمىشلار (اشلانگان تىرى بىرگانلار بولورغە
 كىراك). بوندى تىرىلەرگە ايرانلار، بخارىلار و قالمقلار آراسىدە ھازىرقى
 كۈندە دە بلغار تىرىسى دىب اسم بىرىلە (۲). قزان و اطرافىدە اشلانە
 تورغان كوون ھازىرقى كۈندە دە بىك مشهوردر؛ شولاي ايتوب بۇ نووع صناعت
 (كوون اشى) نى باشلاب يىباروچى و آگا كمالت بىروچى بلغار قومىدر.
 شەر بلغارنى زيارت ايتوچى عرب سىياھلارنىڭ قالدىرغان اثرلردىن
 بۇ قوم دە اياملىك (تبرج) بىك قوتلى بولغانى آڭلانە. اگر بۇ شەرنىڭ،
 يراقىن خرىستىيان سوداگرلارنى اوزىنە كىلتورگان ھەم وولغا بويندە
 ياشاوچى قاراقلىرى اوزىنە ھجوم ايتارگە قىزىقارغان، كىك تىجارىتىنى اعتبارغە
 آلساق بۇ باى ملت اچىدە اياملىك قوتلى بولوى بىردە عجب اش توگل.
 بس شولاي بولغاچ ابن فضلاننىڭ، بلغار پادشاھسىنىڭ كىيىملىرىنى تىگۈچى
 بىغداددىن كىتورلىگان اوستا ايدى و پادشاھنىڭ تىختى آلتونلى قىطىغە ايلە

(۱) باشقە بەزىلەرنىڭ ايتىشىدە قاراغاندە عصار (طائىلى صو) سانچىكىلى
 آغاچتىن اولماي بىلكە قاين آغاچتىن آلىنغان ايمىش.
 (۲) «بلغارى» ياكە «بلغار» نام اشلانگان كوون سىبىر يا خلىقلارنىدە
 ھىتى آلتاي قىبىلەلردە ھەم استعمال قىلىنەدر. (ادارە)

اورتولى ايدى وكيوملرى بىك قيمتلى نرسەلردن اولوب آنلرنى حاضرلرگە كوب ماللر صرف قىلنغان ايدى، ديگان سوزلر يىنە اوشانماسقە اورون يوقدر. روس خلقىنىڭ تو بانگى صنفلىرى حاضرگى كوندە چابانا كيگانلرى حالدا، اونچى عصر اورتەلرندىن بىرلى ايكى تو بان بلغارلرنىڭ دە ايتوك استعمال قىلولرى، بو ملت دە اياملى لك وچرلى لك، نى درجە دە بولغانىن بىك آچىق كورساتەدر. ابن فضلاننىڭ ديدكىنە بناء بلغار عادتى بو يىنچە اگرددە برمن اورامدا پادشاهنى كورسە آگا اشلاپەسەين سالوب باشىن ايارگە تيوشلى بولغان ايمش. باشىن آچونى ادبىزلك صاناغان عرب سياحلىرى بو عادتكە عجبىسنگانلر بولورغە كىرەك.

شولوق مەرر، پادشاه عمومى مجلسلر وسلاملىق لىر ياساغاندا خاتونى ھم برگە بولغانىن، يازە. پادشاه خصوصى بر اوستالگە اوطروب شوندىن ترتيبى ايله ھر بر قوناغە ايت كىساكلىرى تاراتوب طورە تورغان بولغان. قوناقلرغە آچى بال ھم بىر يلوب عادت بو يىنچە ھر كىمگە نى بىرسەلردە اوزىنىڭ ئلوشىنى آلورغە تيوشلى بولغان ايمش.

بلغارلرنىڭ قانونلىرى آغر وقاتى ايدى. فسق واوغرىلق ايچون بىك نىق جزالر قويولغان ايدى. شونلىقدىن بولورغە كىرەك، خاتونلرنىڭ برده قورقمايىنچە وبو اش ايچون اصلا عىبلانمايىنچە ايرلر ايله برگە يالان تن مونچە كرو صو كرو كىبى عادتلرى اولمشدر (۱). بو عادت

(۱) بلغار خاتونلىرى حقندەغى بو سوز عوموما روس تارىخلىرىندە وجملەدن برى پىنىغىننىڭ قزان تارىخندە ھم بار. ظن عاجزانەمە كورە بو عادتلر درست بولغان تقدىردە دە بلغارلرنىڭ دىن اسلامنى قبول ايتولردىن مقدمگى عادتلرى بولسەلر كىراك. ھر بر اوزىنىڭ اياروچىلردىن بوندى عادتنى بتورتكانى كىبى دىن اسلام بلغارلردىن دە بو عادتنى تاشلاتقاندر.

(مترجم)

بلغار خاتونلری نىڭ كورشيلىرى تاتار وروس خاتونلرى نىنە قاراغاندا ايركنرهك بولغان لرىنى كورساته در.

ابن فضلان نىڭ ملاحظه لرنىنە معلوم دركه، بلغارلار آراسىندە يوق نرسه لرگه خرافاتغه اوشانولر بىك قوتلى اولمشدر. (بونلردن بلغارلارنىڭ اسلامنى قبول ايتودن اول خرىستىيان اولماي، بلكه موسى بولغانلرى آڭلانە) مثلاً بلغارلار يلاننى اوترمىلر، آنى اولوغلىلر ايدى. شوندى عادت آميرىقا و آفرىقا قطعە لرنىنە غى بعض قىبىلە لردە حاضرگى كوندە دە بار؛ شك يوق كه، اولارە يلانلر قالمق و باشقرد طائفه لرى طرفىنە هم الوغلانلر ايدى. ات اولاوى بلغارلردە كىلە چكده بر اش اوڭاچاغىنە علامت ايدى؛ بو كوب ملت لردە كىروسىنچە بر بلا كىلە چكىنە علامت ايتوب سانالە. ياشىن سوققان ايو ملعون سانالە و بتونلاي طاشلانە ايدى. اگر بر من اوزىن بىك عقللى ياكە بىك بلوچى ايتوب اعلان قىلسە آنى آصالر ايدى. اگر باشقە عرب مىررلرى تصدىق ايتمىسە لر ابن فضلان ايتكان بو سوزگە اوشانماسقە دە ممكن بولور ايدى. مىررلردن برسى حامد طورى (Ameil Toury) مذكور عادت نىڭ اجراسىنى شوشى روشچە تعريف ايتە؛ عقللى كشى بلغارلر فكر نچە الله غە يقىنلىق ايچون باشقە عادى كشىلرگە قاراغاندە لايىق راق بولە؛ شونلقدن آنى گرچە عادت ن طش بر اصول برلە بولسە دە تىزراك الله حضورىنە كوندرمىك ملت نىڭ بورچىدر. بلغارلارنىڭ عادت ن طش بو اصوللرى اوخشاشلى برونغى يونانلردە هم بر عادت بولەش؛ اگر بر كشى بىك قوتلى بولسە ياكە اوزىننىڭ قابىلىتى سببلى خلق غە سوزى اوتە تورغان بولوب كىتسە، دوستانلرى آنىڭ قوم آراسىندە ياشاوبىن ضررلى تابوب خلق فائىدەسى ايچون آنىڭ وطنىن قولوبىن طلب ايتە تورغان بولغانلر — بو هم اولوم كىبى الوغ بر بختىزلىكدىر. (زىرا يونانلر اوز ملت لرىن بىك سو يوچان ايدىلر؛ اوز قوم قىبىلەسى اچىنەن قولامق مەنى يونان ايچون اولوم كىبى آغر سانالەمشدر).

بلغارلارده بوندى وحشى عادتلىرىگىنە توغرى، بىلكە كوركام خلق ووجودىگە
 بنا قىلىنغان گوزال قانونلار بولغانىن دعوا قىلورغە هم دىللىلر بار. بلغارلار
 شەرى اورنىدىن تورلى وقتىدە قازوب آلونغان ھەر بىر بلغار آقچەلرنىدە
 شوندى نقشلار يازولار باردىكى، اول سوزلردىن مقدس خرىستىيانلىق دە
 كىرى طورماس ايدى. «عمر آقچەدرىكى، ياخشىلىق قىلو واللەنى الوغلاو
 ايچون بزگە بولاك ايتوب پىرلەشدر» (۱) — بلغارلار آقچەلرىنىڭ كويىسىدە
 بىز اوقوغان نقشلار شول صورتلى.

برونغى مىرلارنىڭ اثرلردىن بلغارلار حقىدە بىز تابا آلغان مەلومات
 شوشى قىددىر؛ مگر آنلار اوزلارى تأسى اولنورلىق آز بولسەلردە، بو
 شەرنىڭ اول اثرلار يازلغان وقتلردەدە عالمگە تائىرى بولغانىن بىلدىرتەلر.
 قاما باشىدىن باشلانوب وولغانىڭ سول طرفى بويىچە جايلىگان بو منبەت
 پىرنىڭ پايتختى بولمىق هم اوزى بويىچە جايلى بىر تىجارىت اورنىدە بولمىق ايلە
 شەرنىڭ عمارتى تامين ايتلىگان ايدى؛ وشمالنىڭ تىجارىتىنى اوز قولىدە
 توتمىق آنىڭ ايچون بىك طبعى بىر حالگە ايلانگان ايدى. بلغارلارنىڭ
 بىغداد ودمشق عربلىرى ايلە قاتشوب، خىرلشوب طورماقلىرى فنون و صنايع
 ايلە تاشمىقلىرىنە سبب بولدى؛ مانغوللار استىلاسىدىن كوپ يىللار اول،
 بلغارلار آراسىدە محمدىلىك طارالماس برون اوق، شەرى بلغارلار قىران ايتلىرى
 يازلغان آقچەلر استعمال قىلونالار ايدى. ھىنوئەزەلىلر (ГЕНУЭЦЫ)
 قىرىم وقاققاز آرقلى بلغارلار ايلە سودا ايتوشەلر، قوراللىر، كىوملىكلر

(۱) «الدنيا ساعة فاجعلها طاعة» (عمر بىرگىنە ساعتدر، آنى
 اللە غە عبادت ايچون استعمال ايتارگە كىزلك). مىلمانلار، بو جملە
 سلیمان پىغمبەر يوزكىنە نقش ايتلىگان ايدى، دىلر.

«قازانسكى ويستنىك» غىچى نومر ۱۹۰۰ (سنە). (ادارە)

و باشقه نرسه‌لر، بیک نچکه ماللر آلیشه‌لر، بیریشه‌لر ایدی (۱). قسما شوندی اوڭغایاقلر سببلی بلغارلر آز عمر اچنده کورشی‌لری چواشلر، چیرمشلر، موردوالر اوزرینه حکملرینی یورتوب، روس یرینه هم چقدیلر و مورم شهرینی آلدیلر؛ مورم بلغارلردن صاقلانور ایچون روس کنازی روریک طرفندن اوقا نهری بویینه سالنمش بر شهر ایدی.

XII

بلغارلرنڭ توشوی (سقوطی)

۱۵۸۸ — ۱۲۴۰ تاریخلرنده بلغارلر ایله روسلر آراسنده بر توقتامای صوغشلر بولوب طوردی. لکن هر ایکی ملت توقتاوسز طارطشودن بیک یالقغانلر بولورغه کیراک. شوشی قایناغان قانلر، طارطشلر اوستینه بو بختسز شهر اوزرینه بیک قاتی بلالر کیلیدی؛ یعنی آگا مشهور فاتح وقزان شهرین سالوچی (۲) باتوخان قول آستنده مانغوللر هجوم ایتدیلر. بو قوملرنڭ حرکتین هیچ بر نرسه توقتاته آلمادی، آنلر، یولده اوچراغان هر بر نرسه‌نی کوموب باروچی آغوم صو تاشوی کبی، هیچ توقتاوسز آلغه کیتدیلر. عادتده یولده توغری کینلگان باشقه شهرلر کبی آنلر شهر بلغارنی ده بوزدیلر. شهر بر آز محاصره صوڭنده آلدی؛ کوبرهک خلقی اولترلیدی؛ تجارتی توقتالیدی. سلامت قالغان بر آز اهالی، اوزلرینڭ قوتلی وقتلرنده اوگرانگان بعض قول اشلری برله کون کیچره باشلادیلر.

(۱) بلغارلرنڭ یونانلر ایله ده مناسبتلری بار ایدی. شونلقدن بلغار حکومتی حقنده معلومات عربلر، ایرانلر وارمنلردن باشقه یونانلرده هم تابارغه ممکندر. (اداره)

(۲) قزان شهرینڭ کم طرفندن سالنغانی تاریخنده بو کونگه چه تعیین ایتلگانی یوق. (مترجم)

كوون اشى آنلرنىڭ باشلىچە فائىدە كىتورە تورغان ھنرلىرى بولوب قالدى. الحاصل طالانغان بلغار مەملىكىتى كوچوب يوروجى تاتار ومانغول اوردا رىنىڭ صوغش اورنى بولوب قالدى. بلغارلار اوزلارنىڭ ايرىكنىلكرىنى، سودالرىنى وياقتى و قتلرىنى يوغالتدىلر؛ آقرىنلاب اوزلرى ھەمانغوللر ايله قاتشوب، آرالاشوب، مىلى عادتلىرىنى واوز اسملىرىنى يوغالتورغە يقىن كىلدىلر.

بو خوارلق و قتلرندىن بر آز صوڭراق بلغارلر ياڭدان بر قوزغالا باشلادىلر. آلتون اوردا خانى اوزبك خان (۱) شەر بلغارنىڭ ايسكى حىياتىنى قايتارمق اىچون كوب اجتهادلر صرف قىلدى؛ بلغارغە كوب طاش بنالر، مسجدلر، مکتىبلر صالحلردى، واساطىردن آڭلاشىلدىغىنە كورە، آنىڭ وفاتى وقتىدە شەر بلغارغە بر آز جان كرگان ايدى. لىكن بلغارلارنىڭ بختسىزلىكىنە قارشى اوزبك خاننىڭ وارثى بو گوزال پلانلرنى بوزدى. آخىرىدە، ۱۳۵۰ نچى يىلدە حىوا حاكىمى (۲) حىزر خان، آلتون اوردا خانلرىنىڭ اوز آزالى بر توقتاوسز طارطشولرندىن فائىدەلنوب، كوب عسكەر ايله شەر بلغارغە ھىجوم ايتدى. شەر ياڭدان آلندى؛ حاكم عائىلەسى ايله برگە اولتىردى؛ بلغارلر ياڭدان مىڭ تورلى بلالرگە دوچار بولدىلر. حىزر خان يىغماستىن بر آز عمر اوتكاچ بو مەملىكت تورلى خانلر آراسىدە كوراش اورنى بولوب كىتدى؛ خانلر، برى آرقلى برى، بلغارغە ھىجوم ايتوب آنى اوز قوللرى آستىنە آلەلر ايدى. بو ترتىبسىزلىك دورىدە

(۱) عىياث الدىن محمد اوزبك خان (۱۳۱۲ - ۱۳۴۰)، آلتون اوردا دە اسلام دىنىن تاراتور اىچون طرشوى ايله مشهوردر.

(۲) روس اساطىرىدە آنىڭ يايىق صووندىن ۱۳۶۰ نچى يىلدە تىغانى ذكر ايتولە؛ شايد ۱۳۵۰ اورىنىدە بو اورىدە ۱۳۶۰ يىل بولسە كى. (اداره)

شهر بلغارنىڭ ھالى نېچك بولغانى تارىخىدە بىك آچىق بىلمىسەدە، بىر بىرى
 ايله صوغشوب ھەر اينگان آلتون اورددا خانلرى ماماي ايله تيمر بولات
 بىر نېچە مرتبە آلشوب بو شهر اوزرىنە گاه بىرى گاه ايكىنچىسى ھىك
 يورتىشلردىر. بونىڭ اوستىنە روس اساطىرىدىن آڭلاشلىق يىغنى قاراغاندە،
 ۱۳۶۵ نچى يىلى بىك ايشلى نوۋغورود قاچقىنلىرى باشلىق جوقوتىن وباشقە
 قاما بويىندەغى بلغار شھەرلىرىنى طالب آندىن صوڭ وولغا بويىنچە كىلوب
 شھەر بلغارنى ھم طالغانلىرى و آلغانلىرى ايمىش. روسىيە شىمالىندە شول وقتقە
 چاقىلى دوام ايتوب كىلىگان تجارتنىڭ تمام يوغالوى شوشى كوندىن اعتبار
 بولورغە كىراك. وحشىلىرى ھجومىدىن كىلىگان آغر اوزگارولارگە قارامىنچە
 بىر نېچە يىلدىن صوڭ بلغارلىرى ياڭادىن تاغى بىر مرتبە اوزلىرىنىڭ خرابەلىكىدىن
 قوزغالمىشلردىر. آلتون اورددا خانى تيمر بولات، بارقوتىن بو اورنىغە جىيىوب
 وكورشى خلىقلىرىنى طالب شھەر بلغارنىڭ يوغالدىغان رونقىدىن قايتارماقچى
 بولدى. تيمر بولات نىزنى نوۋغورود اوزرىنە ھىك سىروروب، پەيانا صوى
 بويىندە روسلىرى طرفىدىن يىڭلىدى وسلاھت قالغان آزغىنە ھىكلىرى ايله
 قوتولورغە عذابلانغان وقتدە اولتىردى. نىزنى نوۋغورود كىزى بونىڭ
 ايله گنە قىناعتلانماي كوب ھىكلىرى ايله توغانىنى شھەر بلغار اوستىنە يىباردى.
 شھەر ھاكىمى ھىسن خان، دوشمان كىلودىن قورقوب، بولاكلىرى ايله روسلىرىغە
 قارشى چىقىدى. بولاكلىرى قبول ايتىدىلەر؛ شھەر اولىكى ھالىندە سلاھت
 قالدى. روسلىرى بعض شرتلار قبول ايتىدروب ھم شھەر باشلىغىنە اوزلىرى
 تىلاگان بىر كىشىنى تىيىن ايتوب نىزنى گە قايتوب كىتىدىلەر.

بو واقىئەلردىن صوڭ بىر آز وقت اوتكاچ، نوۋغورود قاچقىنلىرىدىن
 جىيولغان بىك ايشلى ھىكلىرى شھەر بلغار يانىنە كىلوب آنى ياقماقچى
 بولدى؛ فقط اوچ مىڭ قىداق كىموش تولاب گنە بلغارلىرى شھرىنى بىلادىن
 سلاھت قالدردىلەر.

شول وقتلردە آلتون اورددا خانى بولوب آلغان و اوزىنىڭ طورى

تورغان اورنى ايتوب بلغارنى صايلاغان ماماي ميرزا، (۱) جنوبى ولايتلارده گى
 طالاشولر ايله گنه قناعتمنماي، تانار عسكرىنى تۇير و نيز غورود كنانارلكرى
 اوستينه سوردى. نيز غورود كنانازى ديمپترى قونسالانطين اوغلى، بو هر
 وقت بولوب طوره تورغان قاطيقلارنى بتورور ايچون شهر بلغارغه قارشى
 كيتدى. بو واقعه ۱۳۷۵ نچى يىلده بولدى. روسلار يقينلاشه باشلاغاچ
 بلغارلر آنلر اوستينه بيك ايشلى اوقلر ياغدرديلر و قلعه اوستينه قويلغان
 قوراللىرى ايله دو شمانغه طاشلر و باشقه تورلى يادره لر آتديلر (۲). بوندى
 قورقچلى قوراللىر استعمالندن خبر سز روسلار بو كى قارشىقلارنى كورگاچ
 باشده بر قاتغه بيك قورقشوب خيرانغه قالديلر ايسه ده، تيز ياگان
 حال آلوب ياگانا قوت برله بلغار استيناسينه يقينلاشديلر. شول وقتده
 بلغارلر روس عسكرى آراسينه بيك كوب بر اوركه چلى دوه لر چغاروب
 يبارديلر؛ دوه لرنى كوروب روسلرنىڭ آنلرى بيك قورقشوبلر و خواجه لرىنى
 طگلامى باشلاديلر. هر تورلى قارشىقلارغه قاراماي روسلر شهر بلغارنى
 آلديلر. بلغار باشقلرى آغر يصاق تولا بكنه ايركنلك تحصيل ايتديلر.
 شول يصاقلرنى آلغاچ روسلر هم اوز ييرلرينه قايتوب كيتديلر.

(۱) «شورا» مجله سينىڭ بشنچى نوهرنده ماماي ميرزانىڭ بالذات
 خان بولوب صايلانماوى، بلكه شول وقتده غى آلتون اوردا خانى اسمندن
 حكم يورتگانى تحقيق اولنمشدر. (مترجم)

(۲) روس اساطيرينىڭ ديد كينه كوره، ۱۳۷۶ نچى يىلده قش كوننده
 بلغار اوزرينه باروچى سوزدال كنانازى ديمپترى قونسالانطين اوغلى اوزى
 اولماي، بلكه آنىڭ اوغللىرى واسيلى هم ايوان ايمش. هم روسلرغه قارشى
 مدافعه قىلوچى بلغارلر توگل، بلكه قزانلىلر ايمش. (اداره)

XIII

بلغار ننگ بتوی (انقراضی)

شول واقعه لردن صوڭ روس اساطیری بلغارلر حقننده بیک آز سویلی. روس ولایتلری اوزرینه تاتارلرنڭ حکم یورتکانلری وئلمیدن ئلی هجوم قیلوب تورغانلری یخشی معلوم. ۱۳۸۵ نچی یلده دون نهری بو ینده کناز دیمیتری نڭ تاتارلرغه غلبه قیلووندن صوڭ تاتارلرنڭ روسلرغه نفوذی کیمودی. روسلر طرفندن یگئلگان مامای میرزا اوزینڭ طارالغان عسکرینی چییوب اولگورتگانچه، ایکنچی بر توقتامش اسملی تاتار خانی آنڭ اوزینی محاصر قیلدی. آرالرنده واقع بولغان صوغشده مامای میرزا یگئلدی، کفه شهرینه قاچدی و شوئنده وفات ایتدی. آنڭ خاتوننی ودولتی توقتامش قولنده قالدیلر. ۱۳۸۱ نچی یلده توقتامش بلغارلرغه ایلیچیلر یباروب اوزین بو ملتنڭ حاکمی ایتوب اعلان ایتدردی. بو صوڭغی واقعه روس اساطیرنده تابولغان هم بلغارلرغه قاتیشی بولغان واقعه لرنڭ ایڭ آقتغی در. تاتار حوادثی هم بو ملتنڭ یازمشی حقننده تگنده موندده بر قدر خبرلر بیرره. نه ایسه بو ملت بنی بشر کوره تورغان کوتاریلو وتوشو صفتلرینڭ هر تورلی نوعسینی باشندن کیچردیکندن، آنڭ تاریخی بیک اهمیتلی بولایغنه حکم ایدرگه ممکن. هر بر باشقه برونغی قوملرنکی کبی بلغارلرنڭ ده توشوی (سقوطی) آنلر آراسنده بوزوقلق و فساد اخلاق تمام حکم یورنکان وقتنده واقع بولدی. واقعا آنلرده آزغنلق و فساد شول درجه گه ییتکان ایدی که، حتی تاتار حوادثی نڭ ملاحظه سیننه بناء شهر بلغارنڭ آقصاب تیمر طرفندن خراب ایتلووی جناب حقنڭ بر توغری حکمی ایتوب سانالمقده در. (۱)

(۱) یوقاریک ایتمگانچه بلغارنی خراب ایتوچی مشهور آقصاب تیمر (۱۳۳۷-۱۴۵۵) اولمای بلکه آلتون اوردالی تیمر بولات در. (اداره)

تيمرلڭ ياكە تانارلر تەببىرى بويىچە آقصاق تيمر اسمىلە مەشھور اولان بوجھانگىر اون دورتچى عصر دە دىياغە چقدى. توقتامش خان مونڭ بىرلە بىر توقتاوسز صوغشلر صوگنە يىگلوب قاچارغە مېبور بولدى. بو واقەئە استانبول آلغىچ بولوى حەقنە ھەمە تانار حوادىتى مەتقىدرلر؛ آقصاق تيمر شماغە يونالوب، اوزىنڭ بىك ايشلى عسكىرى ايلە بلغار اسنىنەلرى آستىنە كىلوب چىغان ايمش. بو وقتە بلغارلرنڭ وطنلرىنى مەدافەئە اصوللرى آنلرنڭ بەادرلىقىنى كورساتەدر. محاصره ىدى ىل دوام ايتەش. شولاي دە مشقت و آورولر شەردەگى بلغارلرنڭ سانىنى كىموتدىلر ھەم شەر ھجوم ايلە آلندى.

تانار حوادىتى خىرىنە كورە، شەر بلغار جەمەە كون نماز وقتىندە فاتىلر قولىنە كرگان ايمش. بو وقتە شەردە ۱۵۵۲م يورت بار ايدى. شەرنڭ كو براك خلقى اولترىلوب شەر اوزى خرابەگە ايلاندىرلگان ايمش؛ شەرنڭ حاكىمى عبد اللە خان تيمرنڭ بىر مأمورى طرفىدىن اولترىلمش؛ آلاي دە خاننڭ ايكى اوغلى (۱) شەردن چىغوب كورشى اورمانغە كر وب قاچمىشلردىر.

بلغارنى خراب ايتكاندىن صوڭ آقصاق تيمر ايكىچى بىر بلغار شەرى بىلىيار اوزرىنە يونالدى. بو شەرنڭ خلقى فاتىقە قارشى قاپقالرىنى آچوب اوزلرىنڭ حىاتلرىنى صاقلادىلار. لکن شولاي بولسە دە بو شەر ھەم بلغار كىك اوڭ كل گە ايلاندىرلدى. بىتون مەلىكەتنى خراب ايتوب ھەم آن دەغى قىبىلە باشلىقلرنىن يوز يكرمى دورت كىشىنى اولترتوب آقصاق تيمر جنوبكە كىتدى.

شوشى بىرگە ىتكچ بلغار مەلىتىنڭ تارىخ ازى يوغالا. مەلىتنڭ موزىرن

(۱) تانارلر آنلرنى (آلتون بىك) و (على بىك) دىب آنىلر.

قزان خانلىغىنڭ تاسىسىنى آنلرغە نىسبەت بىرەلر. (ادارە)

صوڭغى حالى حقنדה روس و تاتار اساطيرنده اصلا ذكر اولمى. لىكن بعض محررلر، بو قومنىڭ بتونلاى انقراضى تيمورنىڭ آلتون اورداغى ھجومىدىن كوپ صوڭ واقع بولدى، آلتون اورداننىڭ خرابى بلغارلارنىڭ خرابىنى سبب بولدى، لىكن بلغارلارنىڭ خرابى تدرىجى اولوب بتونلاى انقراضلرى تاتارلارنىڭ قزانده قوتلانۇوندىن كوپ صوڭ واقع بولدى، دېيىشكەنلىكتەن اوبلىلار. ايكنچى برلرى، بوملت، اشغال اينكان مملكتىنى كوچمە قالمقار آلاچ بلغارلر اوزلرىنىڭ خىياتلرىنى بوغالتدىلر، دىب ظن ايتلر. ھىچ بو فكلر ھىچ برىسى تارىخى اثرلر برلر ائىبات ايتلمىگانلر.

اۆلدە پارلاق و دوستانلر ايچون قورقچلى اولان بوملتنىڭ انقراضىنى دورت عصر اوتدى. روسلر ايلر قىلغان صوغشلر، جاضرگى كوندە پايتخت ايلر برابر ھر برى خراب اينلىگان بىك كوپ شھرلر، دوناي نھرى بويىندە تاسىس اينلىگان مستملىكات — بونلر بارسى دە آنلارنىڭ قوتىنى، دولتىنى و ھمتىنى كورساتوب طورلر. مستملىكاتدىن برى جاضرگى كوندە دە سلامت اولوب تركىيە ايمپىراتورلغىنىڭ برولايتىدىر. (۱) جاضرگى بلغارلر مىلاد عيسى وقتىندە يا كە آندىن الوگرەك قاما بلغارلردىن آيرىلۇپ دوناي تىرەسىنە كىلۇپ اورناشقان بر تارماقدىرلر.

صوڭ

(۱) كتابنىڭ اصلى بلغاريا استقلال آلماسدىن اۆل دنياغە چقمىشدر.

كتابنىڭ اصلى بلغاريا استقلال